

GERHARD BRENDLER:

LUTHER MÁRTON TEOLÓGIÁJÁNAK EREJE ÉS HATÁSA

A történelmi materializmus feloldhatatlan követelménye, hogy a történelmi személyiségek megítélésénél vegyük figyelembe: milyen osztályokhoz, rétegekhez vagy csoportokhoz kötődtek, az osztályharcban kinek a pártján álltak, milyen társadalmi érdekeket juttattak kifejezésre, illetve milyen társadalmi erők használták fel, vagy állították szolgálatukba őket. Egy marxista közelítésű Luther-képtől tehát meg kell kívánni, hogy ezt a kérdés-komplexumot lehetőleg pontosan, konkrétan és differenciáltan válasszolja meg. Mindenekelőtt történetileg kell konkrétan megválaszolni, mivel az olyan általánosításokkal, hogy Luther Márton a polgárság képviselője volt, kevésre megyünk. Az sem vezet célra, ha a polgári szociológia módján csak egy társadalmi aspektust veszünk figyelembe, noha ez az osztályhelyzet analíziséhez természetesen hozzátartozik. Mint ismeretes, a származás még semmiképp sem azonos minden további nélkül azzal, amit osztályhelyzeten értünk. Ez nem valami statikus, egyszersmindenkorra adott, hanem dinamikus, fejlődik, és a legszélesebb értelemben magában foglalja a személyiség eszmei pozícióit, ideológiáját.

Ezen megfontolásokból kiindulva az utóbbi években Luther osztályhelyzetének egy árnyaltabb leírásához jutottunk el, elsősorban a „Tézisek Luther Mártonról” megírásakor. Eközben figyeltünk fel arra, hogy a Luther család történetében és Luther Márton személyes életútjában specifikus módon ragadható meg a kor átmeneti jellege. Az átmenet a sokféle feudális kötöttségű paraszti életmódról a vállalkozóira, Luther szüleinek generációjánál történt meg. Bányász-részvállalkozóként egy olyan életmód felé fordultak, amelynek mindinkább kapitalisztikus elkötelezettségei voltak, és amelynek a gondolkodásra, érzelmekre és a cselekvésre gyakorolt hatásával számolni kellett. Ez fordulatot jelentett a falutól a város felé, tehát egy eredendően paraszti család elvárosiasodásának irányába hatott. Luther Márton tehát bányász fia, parasztnak unokája. A paraszti kötelek – amint erről később, híres „Asztali beszélgetései”-ben Luther maga is megemlékezett, lazulni kezdtek, mégpedig két okból is: nem éltek többé egy fedél alatt a paraszti nagyszülőkkel, mint ahogy ez paraszti környezetben gyakori, továbbá a Luther-szülők kemény munka árán elért társadalmi felemelkedése csak a falu elhagyása árán vált lehetségessé. Luther egyéniségében és jelle-

mében a paraszti komponensek, amelyekről a népszerűsítő irodalomban még a közelmúltban is szó esett, csekélyebbek lehettek, mint ahogyan azt az idős Luther néhány nyilatkozata sejtteni engedi. Osztályhelyzetén azonban ezek jóformán semmit sem változtatnak. Ellenkezőleg: ha egyáltalában valamit, akkor éppen negatív értelemben, mivel Luthernek egész tömeg kedvezőtlen nyilatkozata van a paraszti jellemről. Azt tartja róla, hogy fősvény, uzsorás, buta és a saját előnyére gondol, aki nem tart sokat a keresztény hitről sem. Természetesen az efféle nyilatkozatokból nem kell sok mindent kiolvasni, mivel Luther nem takarékoskodott az efféle szidalmakkal más rendek esetében sem, ezeket is megleckéztette.

Jellemző azon réteg társadalmi ambícióira, amelyből Luther apja felküzdötte magát, hogy Hans Luther Márton fiát jogi tanulmányok útján kívánta az akkori társadalom magasabb és tekintélyesebb pozícióihoz segíteni. Elsőszülöttjét gondolatban már mint bírót, tanácsost látta, vagy valamely fejedelem környezetében tevékenykedő rangos hivatalnokként. Ez teljesen megfelelt a korakapitalista kisvállalkozói réteg társadalmi igényének. Hogy pozícióját megszilárdítsa és biztosítsa, jó kapcsolatokra volt szüksége a városi és a fejedelmi felsőbbiségekhez, mivel azok nemcsak a jogrendet garantálták, hanem az adott esetben az ő segítségükkel lehetett javítani is azon. És végül a világi felsőbbiségek, mindenekelőtt a fejedelmek biztosították politikailag az egész társadalom reprodukciós feltételeit. A kapitalista vállalkozók számára a bányászatban különösen jelentős volt az, hogy a fejedelmek rendelkezzenek a bányaregálék fölött – bár esetenként ebből konfliktusok is adódhattak –, ami viszont mindenekelőtt korrekt magatartást tett szükségessé. A származásból következik tehát osztályhelyzetük lassankénti kialakítása érdekében az akkori legmodernebb termelési mód képviselőivel való kapcsolat és a társadalmi felemelkedés felé tájékozódás a fennálló hatalmakra támaszkodva. Amikor azonban 1505-ben röviddel az erfurti egyetem jogi karára való beiratkozása után bekövetkezett az ismert stotterheimi esemény, azaz villám csapott le mellette, földrevetve őt, Luther elhatározta, hogy kolostorba vonul. Ezzel letért az atyai akarat kijelölt pályáról.

Semmi ok arra, hogy ezt az eseményt misztifikáljuk vagy abban egyenesen a kor válságának jelét lássuk, mivel a későközépkorban és még később is mindenkor voltak olyan emberek, akik a legkülönbözőbb okok és indítékok következtében – villám hatására és anélkül – kolostorba mentek. Ám az osztálypozíció kérdése szempontjából, amely minket itt érdekel, ez egy alapvető jelentőségű döntő kérdés volt, minthogy a kolostorok népe és általában az egyháziak nem alkottak külön osztályt. Az egyház keretébe tarto-

zott mindenki, akit megkereszteltek rendi hovatartozásától függetlenül. A kolostorokba valamennyi osztály és réteg tagjait fölvették. Sőt akit egy kolostorba fölvettek, de még inkább akit pappá szenteltek – s ez volt a helyzet két évvel később Luther esetében – az korábbi szociális körvezetétől eltávolodott, családi és osztálykötöttségeiből kivált. Ez jogilag abban fejeződött ki, hogy a papok számára sajátos jog, a kánonjog lépett érvénybe és ennek egy bizonyos ideológiai megfelelése volt a pappá szentelés eltörölhetetlenségéről szóló tan. A marxista irodalomban eddig nem volt gyakori eset a papságról, mint osztályról beszélni, s én sem hiszem, hogy értelme volna az osztályfogalmat erre a speciális jelenségre alkalmazni. Bár a lenini osztály-definíció ezt nem zárja ki teljesen, mégis nagyon szabad és tángan értelmezett interpetálás volna. A társadalmi elemzés szempontjából a legcélszerűbb az lehet, ha a papságot mint történelmi-társadalmi kategóriát értelmezzük, amely inkább egy rend jegyeit mutatja, mint egy osztályét. Az egyház és a papság, mint történelmi jelenség sokkal régibb, mint a 15/16. század fordulóján válságba került feudális társadalom. A maga módján közreműködött az antik rabszolgatartó társadalom széttörésében, és mind a rabszolgaságról a feudalizmusra, mind pedig a bomló germán és szláv őstársadalomról a feudalizmusra való átmenetben. Az egyházat történelmi tapasztalata tette képessé, hogy a római birodalom hanyatlása idején ne csak az antik kulturális örökség egy részének folytonosságát hordozza, hanem az európai feudális társadalmak és kultúrájuk nemzetközi integrációs centrumává váljon.

Amikor Luther pap lett, megszűnt egy meghatározott társadalmi-gazdasági osztály tagja lenni. A feudális társadalmon belül olyan státusszal rendelkezett, amelyet nem osztály-jegyek határoznak meg. Nem polgár, paraszt vagy nemesember, nem nemesi földbirtokos, jobbágy, nem is áruterelő vagy korakapitalista vállalkozó, nem lovag, zsoldos vagy tanácsos. Szerzetes és pap. Tanulnia kell, vizsgákat letenni, akadémiai fokozatokat szerezni és néhány év múlva egyetemi tanár Wittembergben, teológus. Később ebből a pozícióból lesz történelmileg hatékony, felforgató és forradalmasító.

Ha valaki nem éri be azzal, hogy egyszerűen konstatálja Luther szerzetesi, papi és egyetemi tanári mivoltát és igyekszik őt valamilyen számunkra ismerős kategóriába sorolni, ahová egy osztály vagy szociális analízis értelmében besorolható volna, úgy tulajdonképpen csak egyetlen kategória marad, amely szóba jöhet, nevezetesen az *intelligencia* kategóriája. Természetesen ez esetben némileg modernizált kategóriát kell igénybe venni. Lutherrel számunkra nem a 16. század polgára jelenik meg, nem is a feltö-

rekvő kapitalizmus és egyáltalán nem a földhözkött paraszt, vagy a kötekedő német lovag mintaképe, mint azt egykor egy Wolfram von Hanstein állította, hanem egy intellektuel kora specifikus körülményei között. Ez a korai intelligencia bizonyos függőségek között élt. Az egyetemeken, a fejedelmi udvarokban koncentrálódott, a városi magisztrátusok és nem utolsó sorban az egyház szolgálatában állt. Mecénásokra volt utalva, ha bár megkísérelte, hogy függetlenedjék és ne kelljen közvetlen szolgálati viszonyba lépnie, ha nem sikerül valamelyik egyetemen állást kapnia. Bár a könyvnyomtatás fejlődésével már van egy gyorsan bővülő és felvevőképes könyvpiac, aligha lehetett megkísérelni, hogy valaki szabad írói tevékenységből éljen meg, mivel még nem volt ismeretes a szellemi tulajdon fogalma. Gyakran voltak utánnyomások, és alig fizettek honoráriumot. A honoráriumot magasrangú személyek ajándékainak és figyelmességeinek kellett pótolniok, és a legbiztosabb megélhetést még mindig egy egyházi javadalom jelentette, mint ahogy az egyetemeket is jelentős részben egyházi javakon alapították. Ez a szociális származása szerint szerfelett heterogén intelligencia az egyház, a világi hatalom és a közvélemény feszültségmezőjében élt. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy egyház- és társadalomkritikai közvélemény formálódjon és maga teremtette meg ezzel azt a nélkülözhetetlen teret, ahol az ideológiai viták széles körű hatást gyakorolva terjedhettek.

Mint szerzetes és pap Luther az egyház szolgálatában állt, mint egyetemi tanár élvezte az egyetem korporatív különjogait és egyúttal fejedelmi fennhatóság alá tartozott. Egyetemi posztján mély szellemi konfliktusba került a skolasztikus teológiával és az egyházi hierarchiával, amelynek során a fejedelem végül az életét mentette meg társadalmi és politikai biztonságot nyújtva neki. Itt semmiképpen sem csak egy szituáció-feltételezte opportunizmusról van szó, amely Luthert az adott körülmények között érthető módon mind egyértelműbben közelítette a fejedelemséghez. Ebben sokkal inkább annak az egész rétegnek a politikai belátása mutatkozott meg, amelyhez tartozott, mint a feltörekvő korakapitalista köröké, ahonnan származott. A korai intelligencia a fejedelmi partikularizmust szolgálta, arra épített, sőt messzemenően függött tőle. Támaszt talált itt és következetesen védelmezte azt a kívülről és belülről jövő fenyegetésekkel szemben. Luther magatartása ebben a vonatkozásban nem különleges eset, hanem egyenesen a szabályt reprezentálja. Luthernek ez az osztálypozíciója – mint ismeretes – legkövetkezetesebben a parasztháború idején jutott kifejezésre.

Megmutatkozik azonban a parasztháború után az idős Luthernél is, sőt bizonyos fokig még karakterisztikusabban, mint az 1520–25-ös években.

Arra szólítja fel urát, hogy tartson vizitációkat, hozza rendbe az egyházi ügyeket, terjessze ki befolyását az egyházi birtokok fölé, hogy a papok és tanítók megélhetése biztosíttassék és így elejét vegyék annak, hogy a nemesség az egyházi vagyont teljesen a saját céljaira használja. Ebből ugyanis a papokra és tanítókra súlyos sérelmek származhatnak. Luther törekvéseit az egyház és az iskolák sorsa miatti aggodalom mozgatta, s mindenekelőtt a közvetlenül érintettek érdekeit szolgálta, éppen a papokét és tanítókéit, és így abban egyes intellektuelek egészen specifikus és szűk társadalmi-, rend- vagy osztályérdekének kifejezését láthatjuk. Ez egy olyan szempont, aminek természetesen van jogosultsága, de mégsem abszolútizálható, mivel Luthernek sem szubjektív intenciói sem magatartásának objektív funkciói nem igazolnák. Az iskolák és a templomok alkalmazottainak társadalmi, anyagi és jogi pozíció-biztosítása szükséges volt az oktatás fenntartása és továbbfejlesztése szempontjából, és így az egész országnak érdekében állt. Mint ismeretes, a reformáció éppen ebben a vonatkozásban hozott fölöt-
tebb gyümölcsöző és pozitívan továbbható tartós eredményeket.

Az osztálytagozódás végsősoron a társadalmi munkamegosztás kifejezője és annak eredménye, noha nem minden társadalmi munkamegosztás alapján létrejövő szociális réteg eo ipso mutat osztályjelleget. Másfelől azonban az emberek egy meghatározott csoportjának társadalmi és ezzel történelmi funkcióját is éppen a munkamegosztás alapján lehet megragadni. Ha témánkkal összefüggésben Luther társadalmi és történelmi szerepének összefüggését akarjuk megvilágítani, úgy nem elég utalni az ő státusára mint szerzetes, pap és tudós, nem elég utalni arra, hogy származása alapján parasztokhoz, korakapitalisztikus vállalkozókhoz és életútjának konkrét alakulása során az egyházhoz, az egyetemhez és fejedelemhez kötődött, hanem egyúttal és kiváltképpen azt kell megmutatni, hogy tevékenysége milyen funkciót töltött be a társadalmi munkamegosztás keretében. Azaz rá kell kérdezni a teológia társadalmi funkciójára általában és a lutheri teológiáéra különösen, mivel Luther életműve éppen ezen a területen született meg. Ezzel személyiségének legbenső szférájához jutunk, lényének azon oldalához, ahol individuum és társadalom egészen speciális módon lépnek kölcsönhatásba. Ez egy olyan problematika, amelyet a marxista történetírás a múltban érintett ugyan, de csak mellékesen, periférikusan kezelt. A személyiség történelmi szerepét és az individuum, valamint a társadalom kölcsönhatását kutatva éppen Luther esetében ezt a problematikát kell erőteljesebben a figyelem központjába állítani, és itt kell intenzívebb elméleti kutatásokra vállalkozni.

Az ismert formulával, hogy a vallás a nép ópiuma, kevésre jutunk. Itt inkább továbbsegít Marxnak „A hegeli jogfilozófia bírálatához” írott bevezetésének az a gondolata, hogy minden kritika a vallás kritikájával kezdődik. És egy másik helyen: amint akkor (ti. Luther idején) egy szerzetes fejében kezdődött a forradalom, úgy kezdődik ma a filozófusok fejében. Noha teológia és vallás közel állnak egymáshoz, nem azonosíthatók. A teológia bizonyos mértékig csupán a keresztény vallás elméleti rendszer-oldala. Azon problémával való gondolati megbirkózás, amely akkor keletkezik, ha a Biblia sokféle kinyilatkoztatását Istenről és az ő cselekedeteiről nem csupán fantáziaként vagy mint poézist fogják föl, hanem a valóságról szóló kinyilatkoztatásnak tekintik, amelynél elvileg mellékes dolog, hogy ezt a valóságot objektíve reálisan létezőként vagy csupán gondolatilag megközelíthető létezőként fogják fel. A teológiát kitalálták, tanították és tanulták. Olyan eszközként fungált, amely a papoknak saját szellemi habitust kölcsönzött, és ezen kívül minden embernek zárt világméretet közvetített. Az volt a funkciója, hogy minden emberi cselekvést egy magasabb értékhez mérjen, annak szempontjából ítéljen meg. Ily módon az elképzelhető legnagyobb mértékben társadalmilag relevánssá vált, hiszen attól függően, hogy milyen istenképet alkotott magának, és milyen viszonyt alakított ki ezzel az istennel, értelmezte a jót és a rosszat és egy osztály, csoport, réteg vagy az egyes ember érdekeit, követeléseit igazságosnak, igazságtalannak vagy elvetendőnek tartotta. Az ideológiai harcok így elkerülhetetlenül teológiai vitákká váltak, röviden: a teológia ideológiaként szolgált.

1512-től Luther a wittenbergi egyetemen biblia-magyarázatot tartott a diákoknak. Teljesen erre a feladatra koncentrált. Szövegeket fordított, magyarázott, interpretált. Eközben történeti–kritikai eljárást alkalmazott. A Biblia nem minden részletét és írását tartotta egyenértékűnek, hanem mindegyiket egyetlen egységes szempont szerint ítélte meg, és pedig, hogy azok mennyiben „Krisztusra utalók”. Teológiája tehát kezdettől kimondottan Krisztus-központú. Ebből kiindulva ember és Isten viszonyáról alapvetően az volt a felfogása, hogy az ember Isten előtt mindig bűnös; természet-től fogva nincs saját törvénye, amelyet Istennel szembeállíthatna. Egyedül Isten az igazság és az isteni akaratban az ember bűnősként jelenik meg. Az ember Isten előtt semmiféle érdemet nem tud felmutatni, hanem Isten ajándékozta az embernek az igazságosságot önszántából, tiszta kegyelemből. Az egyetlen, amit az ember tehet, hogy hisz Istenben és ez a hit nem az ember cselekedete, hanem ebben az ember éppen kegyelmi ajándékként részesül.

Ez Luthernek az a döntő teológiai álláspontja, amelyből minden továb-

bi következett gondolkodásában. Tiszta teológiai formájában egyáltalán semmit nem tudott kezdeni kora társadalmi vitáival, harcaival, reményeivel, aggodalmaival, vagy kétségeivel, ezek a gondolatok az ő fölöttébb individuális személyes ügyének számítanak, az ő ötletének, az ő megítélésének, az ő eszméinek, amelyek benne a Biblia tanulmányozása közben születtek. Ez így tűnhetik, ha csak a cellájában élő szerzetest, illetve az egyetemi tanárt látjuk benne, aki előadásaira készül. Máig is újra meg újra a Luther Mártonban lejátszódó dolgok látszottak indítéknak, amelyekre a reformáció szellemi alaptartama visszavezethető. Ilymódon az a csodálatos eset állna fenn, hogy egyetlen egy ember egy egész társadalmat mozgásba tudott hozni. Váratlanul megváltozik a kép, ha nem csupán a magányos szerzetest nézzük a maga cellájában, hanem a társadalmat a maga sokféle mozgásában. Egyidejűleg a társadalom mind több válságjelet mutatott, A krízis jelei sokfélék voltak. Utaljunk csak pl. a városokban jelentkező sok nyugtalanságra és felkelésre, amelyek több hullámban rázták meg a társadalmat, a birodalmi reformtörekvések bukására, a bocskorosok összeesküvéseire, a szerzetesek, pápák és az egyház ellen mindegyre fellángoló bírálatokra, a kor fokozott vallási izgatottságára és nem utolsó sorban arra, hogy ez a maga okozati dinamikájában többé vagy kevésbé erőteljesen összefüggött a kapitalisztikus elemek kicsírázásával és gyors fejlődésével a gazdasági életben. Ez eléggé ismert és elég, ha itt csak utalunk rá. Annak a körülménynek a megmagyarázásához, hogy Luther fellépése hogyan és miként hatott végül forradalmasítóan, célszerűnek látszik utalni a reformációt megelőző válsághelyzet egy specifikus oldalára, nevezetesen a következőre: éppen az a tény, hogy a felülről jövő reformkísérletek a birodalmi gyűléseken megbuktak, de rövid ideig tartó sikereik után a városi felkelések sem képesek hatékony segítséget hozni, felvetette a bajok okainak kérdését. Mivel jogi úton és politikai lázadással semmire sem mentek, a figyelem nagyrészt a vallási kérdésfelvetésre irányult. Éppen azokban az években kezdett Luther teológiai tanárként hivatalból az isteni igazságosság kérdésével foglalkozni, amelyekben a bocskorosok összeesküvései folytak, szintén felvetve az isteni igazság kérdését, feltehetően nem pontosan kimutatható wyclifista vagy huszita forrásoktól indítva. Ez arra utal, hogy a teológiai problematika, amely felé Luther fordult, intenzív szellemi összefüggésben állt a társadalom ellenzéki erőinél jelentkező kérdésekkel és a kiütkereséssel. Ez határozott előfeltétele annak, hogy teológiája gyújtó hatású volt a nép körében. Egyén és társadalom kölcsönhatása, amelyről itt szó van, nem egyszerűen abból állt, hogy Luthertől kiindult egy impulzus, amelyre a társadalom különböző osztályai,

rétegei és csoportjai válaszoltak, hanem fölöttébb komplex folyamat játszódott le a kollektív probléma-megfogalmazás területén.

Luther „kolostori aggodalmai” legyenek bár mindig is az ő legszemélyesebb dolgai, másfelől mégis jellegzetesek abból a szempontból, hogy a társadalmi problémák a legsokoldalúbban hatottak az egyes ember életében, hogy az egyes miként érzékelte ezeket, és a maga módján hogyan oldotta meg. Tekintve, hogy a társadalom nem létezik az individuumok nélkül, és a történelmi személyiségek éppen azzal tűnnek ki, hogy a társadalmi problémákat gyakran fájdalmasabban megszenvedik, mint saját személyes problémáikat, meg hasonlóságait, reményeiket és frusztrációikat, éppen ezért képesek arra, hogy hozzájáruljanak és ösztönözzék a társadalmilag jelentékeny megoldását. Éppen Luther Márton paradigmaként szolgálhat a társadalmi problematika és az egyéni sors összekapcsolódásának dialektikus viszonyában. Luther érdeme éppen az, hogy az őt szorongató kérdéseket úgy oldotta meg, hogy válaszai hosszú időn keresztül mintegy igazolásul szolgálhattak polgárok, értelmiségiek, papok, parasztok, kézművesek és rebellis nemesek haladó törekvései számára, s útmutatásul cselekvésükhöz.

A szellemi alapok ehhez a wittenbergi egyetemen folytatott tevékenysége idején érlelődtek, lényegében 1512. és 1517. között. Döntő volt az a felismerése, hogy az ember nem saját műve, hanem csakis a hit révén állhat Isten elé. A hitnek eme központi szerepe mellett az egyház olyan tényezői, mint a búcsúk, a szentek tisztelete, ereklyék és papi hierarchia Luther szemében mellékesnek, sőt végül fenyegető elkorcsosulásnak tűntek. Ezzel teológiailag hatékony módon juttatta kifejezésre, amit sokan már régóta éreztek, és amit a visszatekintő történelmi analízis is megerősít: az egyházi reformok szükségességét.

Az egyház a feudalizmus hatalmi eszköze volt. Univerzalisztikus, nemzetközi hatalmát Róma központtal képviselte. Évszázadokon keresztül uralta a művelődést, a szószékről befolyásolta a közvéleményt, a gyóntatószékben ellenőrizte az emberek magatartását, és szertartásaival formálta a népszokások nagy részét. Valamennyi népréteg törekvő egyedeinek karrierlehetőséget nyújtott, és éppen ezzel magához kapcsolta a vagyontalan, de művelt embereket. Egyház és társadalom olyan szoros kötelékben voltak, hogy egyfelől a társadalmi változásoknak kellett előbb-utóbb kihatniuk az egyházra, másrészt viszont a társadalom mélyreható átalakítása lehetetlen volt az egyház lényeges reformja nélkül. Ámde nem utolsó sorban az egyház vigyázta a forradalmi mozgalmakat is. A bocskorosok összeesküvéseit, amelyeknek során fegyveres felkelést készítettek elő a feudális rend ellen,

az egyház a gyóntatószék útján fedezte fel. Amíg ez a jól szervezett hatalom intakt, kevés esélye volt egy feudalizmus ellenes széles népmozgalomnak. Másfelől viszont az egyház támadása egyben a feudalizmus elleni harc kezdete volt. Ilyen körülmények között az egyház megreformálása lett a polgári forradalom kiindulópontja és a reformáció maga elemévé vált a korai polgári forradalomnak. Éppen egyház és társadalom eme szoros összefüggése volt az előfeltétele annak, hogy Luther teológiai teljesítménye a 16. század elejének válsághelyzetében társadalmi esemény és nem maradt meg egy – néhány csalafinta kérdéstről folyó – tudós szakmai vita szűk keretei között.

Az 1517-es wittenbergi tézisek visszhangja mutatta, hogy az, ami Lutherben lejátszódott, társadalmilag is jelentős volt. Amennyiben ez nem így volna, egyén és társadalom mereven szembe kerülhet egymással. Arról van szó, hogy a társadalmat az individuumban lehet megtalálni, és a mindenkori individuális kifejeződés a társadalomban ismerhető meg. Luther egyéni teljesítményében a társadalmilag jelentékeny nem más, mint Isten és ember viszonyáról vallott új felfogása.

Abszolút új mégsem volt ez a felfogása. Csírájában megtalálható Ágoston egyházatyánál és Pál apostolnál, akikre Luther nyomatékosan hivatkozik. Alapvető gondolati lehetőségként mindig is jelen volt a teológiában, még akkor is, ha mind a gyakorlati lelkipásztorkodásból kifolyólag, vagy különösen az egyházi irányító és vezető tevékenység szempontjából a vele szemben álló semipelagianizmus felfogása újra meg újra érvényre jutott, amely szerint az ember szabad akarata jó cselekedeteket tud létrehozni, és hozzá tud járulni az Isten előtti megigazuláshoz. Luther felfogása nem olyan új, sőt bizonyos módon teológiatörténeti szempontból egyenesen ókorinak tűnik, és egy olyan gondolati kiindulópontot újít fel, amelyet az egyház már kb. ezer éve jó okból meghaladott és korlátozott. Ez a körülmény mutatja, hogy itt nem magában a teológia pusztá szelleme munkálkodik. A társadalom konkrét történelmi állapota az, ami esélyt ad ennek, és sikerét feltételezi. Szubjektíve Luther semmi újat nem akart, ellenkezőleg: vissza kívánt térni ahhoz, amit ő az evangélium meghamisítatlanul tiszta tanításának tekintett. De éppen ez a „vissza a kezdetekhez” – amelyet módszertanilag kétségkívül az „ad fontes” humanisztikus jelszó inspirált –, idézte fel a konfliktust a hierarchiával és hatott lázítóan és forradalmasítóan, mivel azt, amivé az egyház lett, mint hamisat és elfajzottat elvetette.

A szubjektív intenció oldaláról tekintve a reformáció kezdetén nem az új utáni óhaj áll, hanem valami régi és régen a múltba tűnt utáni kívánság.

A „régí jog” követelése figyelhető meg a paraszti mozgalomra vonatkozó feltűnő tudósításban is. A forradalmi mozgalmak korai szakaszai, illetve a korai forradalmak alaptörvényének látszik, hogy ideáljait a múltban keresik. Különböző intenzitással és mindenkor változó konkrét viszonyulásai ez az 1789-es francia forradalomig figyelhető meg. Karl Marxot – mint ismert – ez készítette arra, hogy a „Brumaire 18”-ban rámutasson: „Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára, akik éppen forradalmi válságkorszakokban idézik fel... a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsönveszik... jelmezeiket...” Marx példaként kifejezetten említi Luthert is, aki új Pál apostolnak érezte magát.

Ahhoz azonban, hogy egy történelmi esemény forradalmi jegyeket mutató-e vagy nem, nem a szubjektív intenciók a mérvadóak, hanem az illető esemény-komplexum okozta társadalmi változások objektív mozgásiránya és fejlődési tendenciája. Ez természetesen nem oldoz föl bennünket azon kötelezettség alól, hogy megválaszoljuk a kérdést: milyen szerepet játszott Luther Márton a korai polgári forradalom szempontjából. Itt különbséget kell tenni Luther szubjektív szándéka és objektív tevékenysége, illetve funkciója között. A kettő kölcsönhatásban állt. Szubjektíve Luther teológiai alapprobléma megvilágítására törekedett, nevezetesen Isten és ember viszonya, az isteni igazságosság, illetőleg az üdvözülés és az üdvösség elnyerésének útja foglalkoztatta. Az ő alapfelfogásával szembenálló nézetekkel folytatott vitákban elvek és alaptételek sorát alakította ki, amelyek belsőleg összefüggenek, és amelyek egymásból következnek. Ezeknek az elveknek a logikáját és belső összefüggését legjobban úgy lehet felfogni és megvilágítani, ha azokat egy, az üdvözülés útjára vonatkozó megismerési folyamat fozokzataiként, illetve az Isten üdvözítő tevékenységének lépcsőfokai vagy módozatai gyanánt értelmezzük. Luther 1512–13. és 1520–21. között a következő tételsort dolgozta ki: először a *solus Christus* elvet – Krisztus egyedül a megváltó. Ebből következik – érthető módon Pál apostolnak a rómaiakhoz írott leveleiről szóló előadásokban – a *gratia sola* – kegyelemből egyedül Isten cselekszik. A *gratia sola* elve konkretizálódik és sűrűsödik a *sola fide* elvévé, azaz, hogy egyedül a hit tesz méltóvá Isten előtt és nem valamilyen emberi teljesítmény, amelyet az ember mint érdemet állíthatna szembe Istennel és amellyel az üdvözülést bizonyos fokig mint jutalmat követelhetné. Luther eszmei fejlődésének ezen a pontján robbant ki a bűnbocsánat-vita. A kegyelmi tanítás és az egyedül a hit üdvözítő elvére támaszkodva Luther vallási csalásnak minősítette a bűnbocsánat gyakorlatát, és ellene fordult annak a gyakorlatnak, amely az evangéliumot pénzügyletekké torzít

totta. Éppen ez találkozott a nép hangulatával és váltott ki lelkes visszhangot. A római kúria azonban eretnekpert indított Luther ellen. Nem azért, mert az üzletet tönkretette, hanem egészen más okból, azért nevezetesen, mert bár rejtve, de elvileg a pápaság azon jogát vitatta, hogy a hit dolgaiban döntéseket hozzon. Finanziális veszteségek megviselhették a pápaságot, miként abba is bele tudott és bele kellett törődnie, hogy világi politikai hatalmát elveszítse. De a pápaság nem tűrhette el a tanítás és a lelkiismeret feletti felségjoga elleni támadást, mivel ez volt szellemi hatalmának legmélyebb tartalma, amelyet a pápaság hosszú történelmi fejlődés során kapott. A kérdés a pápaság primátusa körüli vitában öltött testet, és mindinkább kiéleződött. Azt vitatták, hogy ki, vagy mi kell legyen a hit dolgaiban a legfőbb tekintély, és Isten ígéje hol található a legautentikusabban: a pápánál, a zsinati határozatokban, vagy a Bibliában. Luther a zsinati határozatoknak adott elsőbbséget a pápával szemben, sőt az 1519-es lipcsei dispután, amikor ellenfele Eck sarokba szorította, tovább ment, és azt állította, hogy a zsinatok is tévedhetnek. Innen jutott el azután következő alapelvíg, a sola scriptura-ig, azaz, hogy csak az Írás, a Biblia az, amelyet a hit dolgában legfőbb tekintélyként elismert. Idáig vitték őt a pápaság elleni támadás és azok az ellenérvek, amelyeket le kellett győznie.

Teológiai álláspontjának konkretizálása a továbbiakban már nemcsak a pápasággal folytatott harcból adódott, hanem a spiritualizmussal és a népi reformációval szembeni védekezésből. Felmerült ugyanis az a kérdés, hogy miként jut el Isten tanítása az emberhez, és mi a forrása az Isten-hitnek. Luther válasza így hangzik: Isten tanítása nem álmok, víziók vagy látomások, hanem egyedül az Ige által hat. Az ígét meg kell hallani, vagyis Luther szerint *verbo solo* és *fidex ex auditu* – azaz egyedül a hallás, a fel-fogott isteni tanítás vezet el a hithez. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt egy prédikátor tapasztalata érvényesült: a prédikatori tevékenységet bizonyos mértékben a hit terjesztésének elvévé emeli. De történelmi felismerés is van mögötte, nevezetesen az, hogy – mint Luther megfogalmazta – az evangélium eredetileg egy „szóbeli hír” volt, és csak azután lett írássá.

Így keletkezett Luther teológiai alapelveinek híres sora, amelyeket mind a lutheri gondolkodásra oly karakterisztikus szavacskák – „egyedül”, „csak” segítségével fogalmaz meg: *solus Christus, gratia sola, sola fide, sola scriptura, verbo solo* és *fidex ex auditu*. Ezek a *solus Deo gloria* – egyedül Istené a dicsőség – harc által kikényszerített magyarázatai és konkreciói. Ha egészen tömören akarjuk megfogalmazni, hogy miben áll a lutheri teológia sajátossága, akkor valójában a „csak”-ok ezen sorozatára kell utalni.

Ez nem a gondolat autonóm fejlődéséből adódik, hanem abból, hogy Luther egy minden továbbit már tartalmazó vagy átfogó alapelvvel, a solus Christus-sal lép az egyház intézményesített tekintélyével folyó vitákba. Ezt a harcot Luther nem egyedül vívta, sokan álltak mellé, de a továbbvivő elveket mindenkor magának kellett a döntő szituációkban megtalálnia, megfogalmaznia, megvédelmeznie és felelősségként magára vennie. Ennyiben olvad össze a társadalmi folyamat és az egyéni teljesítmény új sémává a teológiai gondolkodásban.

Ez az új séma főként azzal mutatkozik forradalminak a teológiában, hogy az intézményesített tekintélyek szellemi hatalmuk halálos fenyegetéseként fogják fel azt, és minden rendelkezésükre álló eszközzel megtorlásokat alkalmaznak ezzel szemben, egészen az egyházi átokig. Luther kiűzi a skolasztikus filozófiát az Istenről és emberről alkotott felfogásból, és a teológiai gondolkodást egészen kiindulópontjáig viszi vissza. Ezt Pál apostolnál találja meg. 1500 éves tradíciót tesz félre, és arra kényszeríti a teológiát, hogy a kezdetektől induljon ki, és a már megtett utat ismét járja végig. A harcot meg kell ismételni. – Forradalomelméleti szempontból az, amit Luther tett, az rebellio és nem innovatio. A teológia sajátosságában rejlik, hogy ott a forradalmak általában csak mint rebelliók lehetségesek, mivel a gondolkodásnak ebben a világában az innovációk új kinyilatkoztatást feltételeznek, és ezzel együtt új próféták fellépését, akikkel szemben a teológusok – valószínűleg nem teljesen alaptalanul – rendkívül szkeptikusak.

A „*Tézisek Luther Mártonról*” c. munkánkra támaszkodva szeretnénk azt az álláspontot képviselni, hogy Luther Márton forradalmat vitt végbe a teológiában. E forradalom konkrét eleme a Pálhoz történő rebellis fellebbezés. Társadalmi kihatása abban áll, hogy egy reformatori ideológia kiindulópontjává és kristályosodási magjává változhatott.

A forradalmi a lutheri teológiában az, hogy a feudális társadalom intézményesített tekintélyeitől elvileg elvitatta annak jogát, hogy a hit és a lelkiismeret dolgában döntéseket hozzanak. Éppen ez tette lehetővé, hogy az ellenzéki erők érdekei összekapcsolódhassanak az új teológiával.

Ennek a teológiai forradalomnak a társadalmi vonatkozása kezdetben nagyon szűk volt, mivel akkor csupán tudós körökben játszódtott és egyedül az egyház intézményesített tekintélyei ellen irányult. Hamarosan azonban kiterjedt.

Az a tanítás, hogy egyedül a hit üdvözít, felforgatta az egész szentségtant. Forradalmasító következményei: a jócselekedetek és a szentségek többségének elvetése, az alapítványok csökkenése, az egyház olcsóbbá válása.

Az alapítványok egy része azért szűnt meg, mert korábban a polgárok és a nemesek hagyatékuk egy részét lelki üdvük érdekében az egyházra hagyták. Az új teológia igazolta az egyházi vagyona való beavatkozást. Mint beavatkozók mindenekelőtt azok jöhettek szóba, akik nagy vagyon felett rendelkeztek, és módjukban állt az ilyen fellépés. Elsősorban a tehető és gazdag polgári felsőrétegek, valamint a jómódú nemesi körök és a fejedelmek jöhettek szóba. Az anyagi érdekeknek a teológiával való ezen összekapcsolódásából világos, hogy speciálisan a lutheri teológia korai éveiben a polgári felső rétegek, a nemesi körök és a fejedelmek érdekeit szolgálta. Ezt az objektív szociális funkciót a lutherizmus elfogadta, ki is tartott mellette, míg másfelől mindenütt, ahol plebejus és paraszti érdekek is jelentkeztek, a teológiai gondolkodás affelé tendált, hogy útát törjön, amely többé-kevésbé eltér a Lutherétől. Ezeknek a Luthert elutasító tendenciáknak vált ideológiai exponensévé Münzer Tamás.

Luther korának egy sor lényeges társadalmi problémáját fedte fel, és keresett azokra a bibliára támaszkodó megoldást. Ilyenek: a kamat és uzsonra problematikája, a monopoltársaságok elővásárlás útján történő árdrágítása és piacot uraló helyzete, a szegényekről és betegekről való gondoskodás, kölcsönpénztárak létesítése, a házasság és családjog kérdései, iskolák létesítése, de a honvédelem, az igazságos és igazságtalan háború, a császárral szembeni ellenállás joga és más kérdések is. Azaz teológiájával nemcsak az egyházi tekintélyeket kényszerítette vitára. Ő maga is nagyon gyorsan tanult a társadalomtól, tapasztalta annak hatását a gondolkodásra, magával ragadott másokat és őt magát is tovább ragadták.

Azonban már nemsokára a wormszi birodalmi gyűlés után wartburgi tartózkodása idején érezhető volt, hogy nem hagyja magát a fennálló körülmények ellen fordítani. Ezméit szóban és írásban akarja terjeszteni, és ezáltal előrevinni a reformáció ügyét, de óvott a felkeléstől. Gondolkodásában ez a döntő határ. Ez egyben osztályhelyzetének határa, azzal függ össze, hogy ő nem mint opponáló, vagy haladó polgár bírálta a társadalmi körülményeket, hanem teológusként fordult az egyház téves tanításai ellen. Noha így sok társadalmi problémát érintett, meghatározott oldalról fogta fel azokat és egy bizonyos mértékig. Teológiai teljesítménye odahatott, hogy kiváltotta és elindította a reformátori mozgalmat, nem pedig oda, hogy ideológiailag a legradikálisabb konzekvenciákat szolgálja és igazolja. Teológiai nézetei összhangban vannak osztályhelyzetével.

A már gyakran tárgyalt témát „Luther és Münzer” összevetését, amely újra meg újra joggal vonja magára a figyelmet, ezúttal ne érintsük, mint ahogy

az ezzel összefüggésben álló problematikát, Luthernek a parasztháború idején tanúsított magatartását sem kell említenünk.

Ehelyett befejezésül – természetesen csak tézisszerű rövidséggel – néhány gondolatot szeretnénk vázolni „az idős Luther” témával összefüggésben. Ezen a parasztháború utáni Luthert értjük, aki többé nem szerzetes, hanem családapa. Luther saját magát csak 1530. után – apja halálától – tekintti idős Luthernek.

Az idős Luther értékelésénél a fő probléma a következő lehet:

Van-e törés az idős és a fiatal Luther között? Vajon konzervatív, restauratív vagy reakciós volt-e az idős Luther, míg a fiatal haladó és forradalmi? Itt hangsúlyozni kell Rosemarie Müller Streisand álláspontja felülvizsgálatának szükségességét. Álláspontját könyvének már címében is egyértelműen kifejezésre juttatta, azaz „Luther útja a reformációtól a restaurációhoz”. Ez azonban a valódi tényállás erős leegyszerűsítése.

A „Tézisek Lutherről” c. munkánkban megkíséreltük, hogy az idős Luther differenciáltabb szemléletének szempontjait érvényesítsük. A következő megfontolásból indultunk ki: a parasztháború bukása után, amely egyébként a reformáció és a korai polgári forradalom szempontjából súlyos vereséget jelentett, elvileg 3 lehetséges magatartás adódott:

1. rezignáció és bűnbánó visszatérés a katolikus egyházhoz. Sok humanista ezt az utat járta.

2. Dacos bezárkózás az anabaptisták szektájába abban a reményben, hogy új forradalmi fellendülés követi a rezignációt.

3. Megkísérelni, hogy amennyit lehetséges, a megváltozott körülmények között is vigyenek keresztül a reformáció eredeti programjából. Luther Márton ezt az utat járta, és ez jellemzi 1526. és 1546. közötti tevékenységét. Természetesen itt jelentős korlátozás érte a korai reformáció egy lényeges elvét, nevezetesen a gyülekezeti elvet. A vizitációval az új egyházi szervezet mind nagyobb függőségbe került a fejedelmektől és a püspöki hivatal visszaállításával a gyülekezeti jogkör tovább szűkült. Másfelől viszont a reformáció ezáltal lényeges támaszra lelt a fejedelmeknél az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés erőteljes rekatolizációs törekvéseivel szemben.

A parasztháború leverése után Luther igyekezett a reformáció 1524-ig elért fejlődési stádiumához kapcsolódni, és az akkor felállított programot a már megváltozott körülmények között is megvalósítani. Nagy súlyt helyezett a fejedelmekkel való egyetértésre. A reformáció további érvényrejtetése messzemenően a felsőbbbségek útján ment végbe. A legfontosabb eszközök ebben a vizitáció, a záralávétel és végül a szekularizáció. Ezáltal lényegé-

ben az 1523/24-es program teljesült. Ezzel kapcsolatban természetesen ki kell emelni egy lényeges különbséget: 1520, 23/24 programja egy terjedő népi mozgalom körülményei között alakult ki, amely iránt Luther szimpátiával viseltetett, s amely neki fontos impulzusokat adott. Ezt a mozgalmat a Münzerrel és Karlstadtal való első villongásai ellenére ideológiailag támogatta. A szóban forgó kései időszakban Luther többé nem régi katolikus ellenfeleivel konfrontált növekvő mértékben, hanem a reformátori mozgalmából magából kinövő tiltakozásokkal. A korai polgári forradalom szélső-bal szárnyának legaktívabb magjáról van szó, amely hevesen kritizálta Luthert, és amely a kereszteselők, illetve az újrakereszteselők mozgalmában szerveződött.

Luther közeledése a fejedelmekhez és a városi felsőségekhez – ennek jelei már 1525. előtt felismerhetők – megakadályozta a Zwingli által vezetett svájci reformációval való közvetlen szövetséget. Ugyanakkor azonban Luther nagy aktivitást fejtett ki, hogy tanításait kiterjessze és a reformációt érvényre juttassa az Észak-német területeken és Skandináviában. De mindig csillapítóan és fékezően avatkozott be ott, ahol a reformációs mozgalom nyugtalanságra és új népfelkelésre vezetett, mint pl. 1534/35-ben Münsterben. Így utolsó tevékenységi periódusát 1526. és 1546. között a népmozgalomtól való elkülönülés, a mind erőteljesebb támaszkodás a fejedelmekre, és az a törekvés jellemzi, hogy a polgári mérsékelt reformációt „felülről” terjesszék tovább.

A hatóságok hozzájárulásával terjesztett polgári mérsékelt reformáció azonban mégis más, mint a restauráció. Ez még mindig olyasvalami, ami a haladás vonalába tartozik, noha messze korlátozottabb, mint amire Münzer Tamás népi reformációja törekedett.

Összegezés

Luther Márton történelmi teljesítménye a korai polgári forradalomban abban áll, hogy:

1. 95 tételével elindította a reformációt, és ezzel a korai polgári forradalmat.
2. A visszavonást megtagadva megvilágítja a pápaság hatalmának hanyatlását, elmélyíti a válságot, és a teológiai tételeket egy polgári emancipációs ideológia érdekében védelmezi.
3. Az egyházi vagyon elleni támadást teológiailag indokolta, és ezzel birtokeltolódást igazolt a polgárság és a nemesség javára.
4. A hit egyedül üdvözítő voltával, a minden hívő papságáról szóló tanítással, a „Gravamina” vállalásával és a gyülekezeti elv megalapozásával olyan

reformációs ideológiát teremtett, amely megfelelt a polgárság, a humanista intelligencia, az alsópapság, valamint a nemesség egy része és néhány fejedelem érdekeinek, és időnként kedvezett egy reformátori népmozgalom kibontakozásának is.

5. A bibliamagyarázattal hatalmas ideológiai fegyvert adott a népmozgalomnak, és előmozdította az egységes német irodalmi nyelv kialakulását.
6. Tartós impulzust adott a művelődésügy fejlődésének.
7. A parasztháború leverése után a polgári – mérsékelt reformáció ideológiai védelmével, a fejedelmekkel kötött szövetséggel gátat emelt a rekatolizáció elé.